QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.092

KVAZISINONIMLAR VA NUTQIY SINONIMLARNING QIYOSIY TAHLILI

Umarova Nargizaxon Rustamovna
FarDU tilshunoslik kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori
Madinaxon Abdulazizova
FarDU o‘zbek tili yo‘nalishi III kurs talabasi

Annotatsiya. *Maqolada kvazisinonimlar va nutqiy sinonimlarning o‘xshash hamda farqli jihatlari o‘zbek tilidagi lug‘aviy va she’riy misollar asosida o‘rganiladi. Qiyosiy, komponent va kontekstual tahlil yordamida umumiy ma’no, farqlovchi semalar, almashtirish imkoniyati va kontekstga bog‘liqlik aniqlanadi. Kvazisinonimlarda ma’no yaqinligi til tizimida mavjud bo‘lishi, nutqiy sinonimlarda esa muayyan matnda yuzaga kelishi ko‘rsatiladi. Badiiy o‘xshatishning o‘zi nutqiy sinonimlikni tasdiqlash uchun yetarli emasligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *sinonimiya, kvazisinonim, nutqiy sinonim, sema, kontekst, leksik tanlov, almashtirish sinovi.*

Abstract. *This article compares quasi-synonyms and contextual synonyms using Uzbek lexical and poetic examples. Comparative, componential and contextual analyses examine shared meanings, semantic differences, substitutability and dependence on context. Quasi-synonymy is treated as a relation established in the lexical system, whereas contextual synonymy emerges within a particular text. The analysis also distinguishes figurative comparison from contextual synonymy: resemblance alone does not establish a synonymous relation.*

Keywords: *synonymy, quasi-synonym, contextual synonym, seme, context, lexical choice, substitution test.*

Аннотация. *В статье рассматриваются сходства и различия между квазисинонимами и речевыми синонимами на материале лексических и поэтических примеров узбекского языка. Посредством сравнительного, компонентного и контекстуального анализа выявляются общность значения, дифференциальные семы, возможности взаимозамены и зависимость от контекста. Показано, что семантическая близость квазисинонимов существует в языковой системе, тогда как у речевых синонимов она возникает в конкретном тексте. Обосновывается положение о том, что художественное сравнение само по себе недостаточно для установления речевой синонимии.*

Ключевые слова: *синонимия, квазисиноним, речевой синоним, сема, контекст, лексический выбор, тест на взаимозаменяемость.*

Kirish

Sinonimiyani tavsiflashda ma’no yaqinligi bilan kontekstda yuzaga keladigan ma’nodoshlikni farqlash zarur. Kvazisinonimlar umumiy lug‘aviy ma’noga ega bo‘lsa-da, ma’no nozikligi, baho, uslub yoki birikuvchanlik jihatidan farqlanadi. Nutqiy sinonimlarda esa birliklarning yaqinlashuvi muayyan matn va nutq vaziyati bilan belgilanadi. Ushbu ikki hodisani bir xil talqin qilish lisoniy munosabat bilan individual badiiy qo‘llanish o‘rtasidagi chegarani noaniqlashtiradi.

D. A. Cruse, Y. D. Apresyan hamda P. Edmonds va G. Hirst tadqiqotlari yaqin ma’noli birliklarni semantik farqlar va leksik tanlov bilan bog‘liq holda o‘rganishga asos bo‘ladi [1–3]. O‘zbek tilshunosligida sinonimlarning ma’noviy-uslubiy xususiyatlari M. Mirtojiyev, B. Doniyorov tadqiqotlari va sinonimlar lug‘atlarida yoritilgan [4–6]. Maqolaning maqsadi kvazisinonimlar va nutqiy sinonimlarni umumiy sema, farqlovchi belgi, almashtirish imkoniyati hamda kontekstga bog‘liqlik asosida qiyoslashdir.

Tadqiqot materiallari va metodlari

Tadqiqot nazariy-qiyosiy va sifat tahliliga asoslanadi. Material sifatida “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati”dagi sinonimik qatorlar va ularga tegishli izohlar, shuningdek, lug‘atda keltirilgan she’riy misollar tanlandi [6]. Tahlilda jilmaymoq – kulumsiramoq – irjaymoq, ovora – sarson – sargardon, kesmoq – qirqmoq – chopmoq, gulzor – gulshan – guliston, bahor – ko‘klam, kiprik – mijgon – mijja kabi qatorlarga e’tibor qaratildi. Misollar semantik, uslubiy va kontekstual farqlarni ko‘rsatish imkoniyatiga ko‘ra ko‘rib chiqildi.

Komponent tahlil orqali birliklarni birlashtiruvchi umumiy sema va ularni farqlovchi belgilar ajratildi. Qiyosiy tahlilda ushbu belgilar kvazisinonimlar hamda nutqiy sinonimlarda qanday namoyon bo‘lishi solishtirildi. Kontekstual tahlil so‘zning matndagi obrazli ma’nosini uning lug‘aviy ma’nosidan farqlashga xizmat qildi. Almashtirish sinovida esa bir birlik o‘rniga ikkinchisi qo‘yilganda mazmun, baho, uslub yoki obrazning saqlanishi tekshirildi. Tahlil uchun tuzilgan qisqa birikmalar badiiy manbadan olingan iqtiboslardan alohida ko‘rsatildi.

“Kvazisinonim” termini bu maqolada umumiy semantik yadroga ega, biroq ma’no yoki qo‘llanish jihatidan to‘liq teng bo‘lmagan lug‘aviy birliklarga nisbatan ishlatiladi. “Nutqiy sinonim” esa muayyan kontekstda ma’no va nomlash vazifasi jihatidan yaqinlashgan birlikni bildiradi. Metafora, tashbeh yoki bir referentni qayta nomlashning mavjudligi avtomatik ravishda sinonimlik deb olinmaydi; buning uchun birliklarning matndagi vazifasi ham tekshiriladi.

Natijalar

Lug‘aviy qatorlar tahlilida kvazisinonimlikning uch asosiy belgisi ajralib chiqdi: umumiy ma’no, barqaror farqlovchi belgi va cheklangan almashtirish imkoniyati. Masalan, jilmaymoq, kulumsiramoq va irjaymoq kulgi holatini ifodalash jihatidan yaqin. Biroq dastlabki ikki fe’lga xos yumshoq ifoda bilan irjaymoqdagi salbiy baho bir xil emas [6, I jild, “Jilmaymoq…”]. Tahlil uchun tuzilgan “U muloyim jilmaydi” birikmasida jilmaydi o‘rniga irjaydi qo‘yilishi tasvirlangan munosabatni o‘zgartiradi. Demak, umumiy harakat ma’nosi saqlansa ham, baholovchi ma’no saqlanmaydi.

Farqlovchi semalar faqat emotsional bahodan iborat emas. Ovora – sarson – sargardon qatorida holatning ifodalanish darajasi, kesmoq – qirqmoq – chopmoq qatorida harakatning bajarilish usuli muhimdir [6, I jild, “Ovora…”; “Kesmoq I…”]. Kesmoq va qirqmoq tig‘li vosita bilan ajratishni bildirsa, chopmoq zarb berib bo‘laklash usulini ta’kidlaydi. Tahliliy “Qog‘ozni qirqdi” birikmasida fe’lni chopdi bilan almashtirish harakatning odatiy usuli haqidagi tasavvurni o‘zgartiradi. Bu holat kvazisinonimlarni har qanday kontekstda erkin almashtirib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Uslubiy farq gulzor – gulshan – guliston qatorida kuzatiladi. Umumiy ma’no gullar bilan bog‘liq makonni anglatadi, biroq gulshan va guliston badiiy ifodaga moyil, gulzor esa uslubiy jihatdan kengroq qo‘llanadi [6, I jild, “Gulzor…”]. Qush – parranda – murg‘ – tayr qatorida ham nomlashdagi yaqinlik so‘zlarning qo‘llanish doirasi bir xilligini anglatmaydi [6, II jild, “Qush…”]. Shunday qilib, leksik tanlovda faqat denotativ mazmun emas, nutq uslubi va birikuvchanlik ham hisobga olinadi.

Bahor – ko‘klam qatori lug‘aviy yaqinlikning she’riy matnda qanday faollashishini ko‘rsatadi. Muhammad Yusufning “Ko‘klamoyim” she’ridan lug‘atda keltirilgan parchada quyidagi misralar mavjud [6, I jild, “Bahor, ko‘klam”]:

Sochimda oq, men bahordan o‘tindim:
Ko‘klamoyim, ko‘kingdan ber bir chimdim.

Bahor faslni nomlaydi, Ko‘klamoyim murojaati esa uni jonlantiradi. Ko‘klam va ko‘k birliklarining shakliy yaqinligi ko‘karish va yangilanish tasavvurini kuchaytiradi. Sochdagi oq bilan so‘ralayotgan ko‘klik o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Shu sababli ko‘klam o‘rniga bahor qo‘yish fasl haqidagi axborotni saqlashi mumkin, ammo murojaatning tovushiy va obrazli bog‘lanishini to‘liq saqlamaydi. Bu misolda lug‘aviy sinonimik tanlov bilan kontekstda hosil bo‘lgan qo‘shimcha ma’no birgalikda ishlaydi.

Nutqiy yaqinlashuvni kiprik – mijgon – mijja qatori bilan bog‘liq she’riy qo‘llanish ham ochib beradi. Lug‘atda Muhammad Yusufning “Muhabbatning ma’yus qo‘shig‘i” she’ridan keltirilgan parchada mijgon obrazining paykon bilan bog‘lanishi kuzatiladi [6, I jild, “Kiprik…”]. Kiprik va mijgon o‘rtasida lug‘aviy sinonimik munosabat mavjud; mijgon va paykon o‘rtasidagi bog‘lanish esa obrazli kontekst orqali yuzaga keladi. Birinchisida tanlov poetik bo‘yoqqa, ikkinchisida kiprikning o‘tkirligi va oshiq qalbiga ta’siri haqidagi tasavvurga tayanadi. Biroq paykonning mijgonni qayta nomlash vazifasini bajarishi bilan oddiy o‘xshatish tarkibida kelishini farqlash lozim.

Qiyoslash kontekstning ikki xil vazifasini ko‘rsatdi. Kvazisinonimlarda kontekst oldindan mavjud ma’no farqlaridan birini faollashtiradi: masalan, ko‘klamning poetik imkoniyati she’rda kuchayadi. Nutqiy sinonimlarda esa kontekstning o‘zi birliklarni yaqinlashtiruvchi shart bo‘lib xizmat qiladi. Demak, birinchi holatda munosabatning asosi lug‘aviy tizimda mavjud, ikkinchisida esa uni aniqlash uchun matndagi qo‘llanish zarur.

Muhokamav a natijalar

Olingan kuzatishlar yaqin sinonimlarni umumiy ma’no va farqlovchi belgilar birligi sifatida talqin qilishga mos keladi [1–3]. Biroq kvazisinonimlarni faqat “to‘liq bo‘lmagan sinonimlar” deb belgilash ularning nutqdagi vazifasini yetarli ochmaydi. Jilmaymoq va

irjaymoq orasidagi baho farqi yoki qirqmoq va chopmoq orasidagi usul farqi so‘zlovchiga tasvirlanayotgan holatni aniqroq ifodalash imkonini beradi. Farqlovchi sema shu sababli sinonimik qatorning tasodifiy qo‘shimchasi emas, leksik tanlovning muhim shartidir.

Nutqiy sinonimlikni belgilashda esa ehtiyotkor mezon zarur. “Kitob – chiroq” kabi tahliliy misolda ikki predmet foyda yoki yo‘l ko‘rsatish belgisi asosida metaforik bog‘langan. Ammo bu gapning o‘zi kitob va chiroq so‘zlarini sinonim deb hisoblash uchun yetarli emas. Chiroq keyingi matnda kitobni qayta nomlab, uning o‘rnida ishlatilsa, kontekstual yaqinlashuv haqida asosliroq fikr yuritish mumkin. Xuddi shunday, qoshning kamonga o‘xshatilishi ularning lug‘aviy ma’nosi tenglashganini bildirmaydi. Shakliy o‘xshashlik, bir referentga ishora va sinonimik munosabat alohida tekshirilishi kerak.

Nutqiy sinonimlarni faqat bir marta qo‘llanadigan yoki faqat badiiy nutqqa xos birliklar deb cheklash ham to‘g‘ri emas. Kontekstda hosil bo‘lgan ifoda boshqa matnlarda takrorlanishi mumkin; uning barqarorlashganini esa qo‘llanish tarixi va lug‘aviy qaydlar asosida aniqlash lozim. Shuningdek, nutqiy qayta nomlash obrazlilik bilan birga matn bog‘liqligini ta’minlash va takrorni kamaytirish vazifalarini bajarishi mumkin. Shu jihatdan lisoniy va nutqiy munosabatlar bir-biridan ajratilsa-da, o‘zaro aloqada o‘rganiladi [5; 7].

Lug‘atda qayd etilish kvazisinonimlikni aniqlashda muhim dalil, lekin yagona mezon emas. Lug‘at maqolasidagi birliklarning aynan qaysi ma’nosi qiyoslanayotganini aniqlash talab etiladi. Masalan, shayton yoki tulki so‘zining ayyor insonni ifodalovchi ko‘chma ma’nosi lug‘atda qayd etilgan bo‘lsa, uni har bir qo‘llanishda yangidan yaratilgan nutqiy sinonim sifatida talqin qilish asosli bo‘lmaydi [6, I jild, “Ayyor…”]. Bunda so‘zning asosiy va ko‘chma ma’nolari, shuningdek, muallif yaratgan yangi obraz bir-biridan farqlanishi kerak.

Tahlil tanlangan lug‘aviy va she’riy misollar doirasida olib borildi. Shu sababli natijalar kvazisinonimlar yoki nutqiy sinonimlarning barcha janrlardagi uchrash chastotasini ifodalamaydi. Ularning qaysi biri she’riy nutqda ustunligini aniqlash uchun hajmi, tanlash mezoni va tasniflash tartibi belgilangan matnlar korpusi zarur. Mazkur tahlil esa ikki hodisani ajratishning semantik va kontekstual mezonlarini aniqlashtiradi.

Xulosa

Kvazisinonimlar umumiy lug‘aviy ma’no asosida birlashib, semantik noziklik, baho, uslub va birikuvchanlik jihatidan farqlanadi. Nutqiy sinonimlikda esa birliklarning yaqinlashuvi muayyan matndagi ma’no va qayta nomlash vazifasiga tayanadi. Ularni farqlashda umumiy semani aniqlash, almashtirish natijasini tekshirish va kontekstning vazifasini belgilash birgalikda qo‘llanishi lozim. Badiiy o‘xshatishning o‘zi sinonimlikni tasdiqlamaydi. Bahor – ko‘klam va kiprik – mijgon qatorlari tildagi tayyor tanlov imkoniyatini, ko‘klam hamda mijgon obrazlarining matndagi rivoji esa shu imkoniyatning nutqda boyishini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

2. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. 2-е изд. Москва, 1995.

3. Edmonds P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics. 2002. Vol. 28, No. 2. P. 105–144. DOI: 10.1162/089120102760173625.

4. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.

5. Doniyorov B. O‘zbek tili leksik sinonimlarining lisoniy va nutqiy munosabati, leksikografik tadqiqi. Toshkent: Sano-standart, 2019.

6. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. 2 jildlik / N. Mahmudov tahriri ostida. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

7. Saussure F. de. Cours de linguistique générale. Paris, 1916.